
 <https://doi.org/10.31651/2524-2660-2022-4-94-98>

 <https://orcid.org/0000-0001-5317-6198>

ПОЛІЩУК Роман Володимирович

старший викладач кафедри теорії та методики фізичної культури,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
e-mail: romanpolishuk78@gmail.com

УДК 37.091.Сков.613.7./9 (045)

АСПЕКТ ФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я В ПЕДАГОГІЦІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Аналізується досі малодосліджений аспект педагогічних позицій Г.С. Сковороди, а саме – його ставлення до проблеми здоров'я людини, його важливості в людському житті, необхідності дбати про здоров'я дітей, у т.ч. під час їхнього навчання.

Показується, що зазначені педагогічні ідеї, як і багато інших, письменник-мислитель передавав образною формою.

Наголошується на суголосності педагогічних ідей Г. Сковороди з відповідними ідеями

європейських педагогів-мислителів, передовсім Я.А. Коменського та Ж.-Ж. Руссо.

Ключові слова: педагогіка; Григорій Сковорода; фізичне здоров'я; народна мудрість; притчі; природовідповідність; праця; виховання.

Постановка проблеми. Перш ніж повести конкретну розмову на вказану заголовком тему просто необхідно висловити деякі судження суспільно-історичного плану, оскільки Україна в указаних століттях –

XVIII-у й XIX-у поступово й доволі швидко втрачала здобуту за доби Хмельниччини державність і навіть найменші ознаки автономності, перетворюючись на одну з провінцій Російської імперії. Тому доволі природно і зрозуміло, що й хоча б якоїсь цілісної педагогічної думки на теренах України фактично не існувало. Зауважимо, що мовиться тут перш за все про розвиток теоретичної педагогічної думки та зафіксованої письмово її практичної реалізації в різних освітніх закладах чи в домашньому (приватному) вихованні. Якщо і з'являлися якісь вартісні відповідного спрямування розробки й реалізації, а такі, як побачимо нижче, з'являлися, вони практично однозначно включалися (вливалися) в загальноімперський педагогічний дискурс і відповідно кваліфікувалися. Певною мірою тут показова ситуація з педагогічним досвідом, скажімо, К. Ушинського чи М. Пирогова, значною мірою виплеканим українськими реаліями в долі обох педагогів, особливо першого з них, про якого в одному з новіших підручників мовиться так: «...Ушинський – корифей світової педагогічної думки, українець за походженням, один із основоположників педагогічної науки і народної школи, зірка першої величини. За масштабністю і глибиною висвітлення актуальної педагогічної проблематики він не мав собі рівних серед своїх сучасників. Творча спадщина геніального українського педагога назавжди увійшла в золоту скарбницю світової педагогічної культури і є національною гордістю українського народу» [1, с. 199]. Однак таке потрактування спадщини К. Ушинського, виразної «української складової» в ній стало можливим лише в умовах незалежної України, хоч педагоги із середовища української еміграції, передовсім і зокрема Григорій Ващенко, завжди означували К. Ушинського як видатного українського педагога.

Узагальнено означивши таку тенденцію в історії педагогічної думки в Україні, зауважимо також і на певних тенденціях педагогічного дискурсу в усій Російській імперії XVIII і навіть XIX століть, зокрема в частині, яка стосується фізичного виховання та фізичного здоров'я як освітньо-виховних проблем. У цьому сенсі вельми промовистою характеристикою стану справ у школах Російської імперії (в т.ч. і в тій частині України, яка належала до згаданої імперії) дав видатний російський педагог саме в галузі фізичного виховання Петро Лесгафт. Глибоко і всебічно, як для свого часу, дослідивши педагогічний зріз фізичного виховання і здоров'я в історії людської цивілізації, проаналізувавши відповідні складові педагогів Заходу і Сходу, П. Лес-

гафт зауважив: «Закінчуючи цей історичний нарис фізичної освіти різних країн і періодів, доводиться зізнатися, що, на відміну від усіх країн Європи (за винятком хіба південно-східних), у Росії до цих пір (друге видання праці «Руководство по физическому образованию детей школьного возраста» датоване 1904 роком – Р.П.) нічого не зроблено для з'ясування й установлення цієї справи (тобто – фізичного виховання – Р.П.) в наших сім'ях і школах. Тут немає ні узаконень, ні центральних установ для підготовки осіб, які розуміються в цій справі, нема оригінальних методів і керівництв. Як відкриті, так і закриті школи в нас залишають фізичну освіту дітей майже без уваги, віддаючи завідуванню цією справою або повним невігласам..., або залишаючи без будь-якої уваги фізичний розвиток дитини, часто навіть не виводячи її в перші роки життя за порадою лікарів на свіже повітря протягом зимових місяців...» [2, с. 285-286]. Наголосимо, що такий висновок П. Лесгафт зробив на рубежі XIX – XX століть, коли вже, як відомо, відновилися й Олімпійські ігри. Природно, що в столітті XVIII-му, та ще й за потужного впливу церковно-релігійного фактора, великою мірою скерованого на аскезу, на «усмирення тіла», якихось «теоретичних» вислідів у цікавій нам сфері на теренах підросійської України практично не було.

За такої офіційної «педагогічної політики» в царині фізичного виховання і плекання фізичного здоров'я дітей і молоді в Україні XVIII-XIX ст. присутню місію і роль перебирала на себе народна педагогіка, передовсім родинне виховання, про які йшлося в попередньому підрозділі нашої роботи. У XVIII столітті ще цілком актуальною та дієвою лишалася козацька педагогіка з її культом лицарства і фізичної досконалості. Можна з цілковитою певністю твердити, що «індивідуальна» педагогічна думка українських діячів XVIII і XIX століть міцно спиралася на етнопедагогічний досвід. Чи не найпоказовіше цю думку стверджує педагогічна спадщина Григорія Сковороди, якого, безсумнівно, можна називати найвизначнішим українським педагогом XVIII століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про Г.С. Сковороду як педагога написано багато досліджень, у т.ч. протягом останніх десятиліть, у т.ч. використаних у цій статті. Але питання, як видатний український педагог ставився до проблеми фізичного здоров'я людини (дитини), досі практично не ставилося дослідниками, принаймні спеціально та концентровано. З'ясування ж цього питання і становитиме **мету** нашої розвідки.

Виклад основного матеріалу. Щодо прихильності Григорія Савича до народної та козацької педагогіки, то можна солідаризуватися з думкою М. Стельмаховича, який слушно наголосив на козацькому походженні педагога-поета-мислителя та на культивуванні ним ідей козацької педагогіки: «...козацька педагогіка, на яку широко спирався Г. Сковорода у своїй творчості, належить до унікальних явищ не лише східнослов'янської, а й світової педагогічної культури. ...Традиційна українська родина виступає першою школою патріотизму, національного єднання, місцем прищеплення дітям і молоді здорових норм і навичок поведінки, кузнем шанування рідної мови, народних звичаїв, традицій, свят, обрядів, символів, плекальницею історичної пам'яті поколінь, людської і національної гідності, головним фактором етнізації особистості» [3, с. 249]. Власне, в цитованому мовиться про гармонійне виховання на міцній національній основі, а фактор здоров'я – фізичного й духовного – розуміється як органічна складова гармонійності. У контексті етнопедогогіки можна розуміти і сквородинський принцип природовідповідності («сродности»), і його активне апелювання до релігійного чинника, до молитви, якими утверджується здоровий дух у здоровому тілі.

Утім, до розуміння смислів сквородинських думок і суджень треба підходити дуже зважено. Цілком слушно зазначає І. Зязюн про те, що «годі шукати у творчій спадщині Г.С. Сковороди логічних, гносеологічних чи натурфілософських зосереджень. Його теоретичні здобутки – у філософії людини. Усю свою увагу він спрямовував на досягнення людиною щастя передусім у сродній праці. Тому найголовніші його ідеї належать до сфери етики... Як проникливий поет-психолог з філософським обдаруванням і вишколом, він прагне збагнути світ людської душі, досягнути умови здобування людиною щастя і вільності» [4 с. 240-241]. Аналізуючи творчу спадщину Г. Сковороди, можна прийти до логічного висновку, що категорії людського щастя, радості буття, сродності у праці, гармонії з природою, хоч і опосередковано, але цілком певно вбирали в себе й аспект фізичного здоров'я, фізичної досконалості. Ця сфера мислительних операцій педагога-мудреця вкладалася передовсім у загальнішу категорію «тіла», про яке людині (дитині) треба постійно дбати, як і про категорію «духу». Зокрема, скажімо, у трактаті «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті» Г. Сковорода устами одного з «подорожніх» образно висловлюється так: «Коли ставиш дім, будуй його для обох час-

тин свого ества – душі і тіла. Коли вдягаєш і прикрашаєш тіло, не забувай і про серце. Дві хлібини, два будинки, дві одежі, два роди всього є, всього по двоє, через що є дві людини в людині одній, два батька – небесний і земний і два світи – першородний і тимчасовий, і дві натури: божественна і тілесна в усьому – на всьому...» [5, с. 355].

Схожої семантики й навіть звучання суджень у творах Г.С. Сковороди можна зустріти немало, наприклад: «Є у тілі нашому дві храмини: одна рукотворна, друга небесна, нерукотворна. Вона похована у храміні нашій земній» [5, с. 215]. Перманентне дбання людини про власну «рукотворну храмину» – тіло має відбуватися передовсім через пізнання людиною самої себе та через сповідування принципу природовідповідності. Властивий для Г. Сковороди образний виклад цього принципу знаходимо в словах Еродія (притча «Вдячний Еродій»): «...Від природи, яко від матері, легесенько сама від себе розвивається наука. Вона всерідна, справжня і єдина навчителька... Коли все буде премудра й блаженна *природа*, чи не єдина вона і вигоює, і навчає? Усяка справа має успіх, коли природа сприяє. Не заважай лише природі і, коли хочеш, знищуй перепони, ніби очищаючи їй шлях: воістину, все вона чисто і справно зробить... Учитель чи лікар не є вчитель чи лікар, вони лише служники природи, єдиної справдешньої лікувальниці й навчительки... Не від людини, а від природи суть усього» [6, с. 214]. Остання теза, певно, не без дискусійності, інше ж, якщо трохи «розкодувати» з образної сфери, можна витлумачити як необхідність успішного сприяння людиною розвитку закладених природою в неї саму тілесних потенцій («не заважай лише природі...»), хіба що уникати всього, що шкодить «рукотворній храміні» («знищуй перепони»), – занедбання сфери «тіла», шкідливих звичок і т.д.

Не зайвим буде зауважити й на тому, що чинник «здоров'я» Г. Сковорода трактував і як даність «миру Божого»: «Як же можна такому, гірких вад наповненому серцю вмістити мир Божий – здоров'я, радість, життя душевне?» [7, с. 349]. Ведучи мову про здоров'я тіла («стін храму»), педагог-мислитель, реалізуючи і таким чином ідею природовідповідності, важливого значення надавав факторові спадковості: «Чи може бути яблуня жива й весела, коли корінь нездоровий? А здоровий корінь – це є міцна душа і мирне серце. Здоровий корінь розсилає по всіх гілках вологу й оживляє їх, а серце мирне, життєвою вологою наповнене, кладе сліди свої за зовнішностями» [5, с. 340].

Уважний аналіз творчої спадщини Григорія Сковороди, вміння побачити й адекватно збагнути багаті й різні підтексти його писань дозволяють вести мову й конкретніше щодо аналізованої нами проблематики. У педагогічній періодиці вже зверталася увага на те, що Г. Сковорода прямо й недвозначно висловлювався про цінність і важливість фізичного здоров'я для людського буття, щастя, радості. «Головними у вихованні, – писав педагог, – є: благо народити і зберегти вихованцеві молоде здоров'я; навчити вдячності». І. Стогній далі розтамує цитовану тезу, і з такими тлумаченнями можна згодитися. Отже: «*Благо народити*. Г.С. Сковорода піклується про майбутнє здорове як тілом, так і духом потомство, про майбутнього члена суспільства, тому перший період виховання у нього починається з народження».

Які вимоги ставить Сковорода до цього періоду? Насамперед – здоров'я батьків (фактор спадковості – Р.П.). Перед народженням дітей не можна бути чим-небудь збудженим, знервованим або п'яним, і тому філософ рекомендує в цей час уникати пиятик і бенкетів... Жінка повинна запобігати суперечок, нервових потрясінь, і в труді, в тихій безстрастності провести цей період життя.

Зберегти вихованцеві молоде здоров'я. Цей період домашнього виховання починається від народження, триває до п'ятишести років. Завдання цього періоду – не заважати самій природі дитини розвиватись, а тільки усувати на шляху розвитку труднощі... (про це мовилося вище – Р.П.).

Інші дослідниці цілком конкретно зазначають, що «значної уваги Г. Сковорода надавав фізичному вихованню дітей, вважав, що вони мають бути «тілесно здоровими» На його думку, фізичному вихованню дітей сприяють праця, вправи, режим і відпочинок, загартовування організму, розваги» [8, с. 111]. У цьому ж контексті доцільно розглядати сквородинські рекомендації про виховання в дітей помірності бажань: «Надмірність, – писав мислитель у листі до свого учня М. Ковалинського, – породжує пересиченість, пересиченість – нудьгу, нудьга ж – душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим» [7, с. 227]. Суголосні міркування висловлює й І. Зязюн, мовлячи про явище автаркції – перебування душі в рівновазі [4, с. 242].

У таких спостереженнях і судженнях Г. Сковороди вочевидь знайшли втілення й елементи народної педагогіки, і певний (відповідний!) досвід наукової педагогіки епохи європейського Просвітництва, із яким український мислитель познайомить-

ся, будучи деякий час у європейських країнах. Дослідники відзначають немало смислових типологічних паралелей між педагогічними ідеями Г. Сковороди, з одного боку, та його європейськими попередниками й сучасниками – з іншого. Скажімо, обстоюваний Г. Сковородою принцип народності в педагогіці, зокрема й етнопедагогічний досвід у царині збереження фізичного здоров'я, суголосний з відповідними ідеями Я.А. Коменського; вельми широко обстоюваний українським педагогом принцип природовідповідності (сродної праці), який теж органічно вбирав у себе тіловиховну, оздоровчу функцію, цілком кореспондувався з відповідними ідеями того ж Я.А. Коменського, а також Й.Г. Песталоцці й особливо Ж.-Ж. Руссо – швейцарського сучасника Г. Сковороди. Зрештою, ми можемо цілком солідаризуватися з тими міркуваннями багатьох учених, які стверджують, що Г.С. Сковорода якщо не першим, то принаймні одним із перших в історії педагогічної думки України висунув і послідовно обстоював ідею всебічно розвиненої особистості. Природно, з урахуванням особливостей його часу та його світогляду. «Г. Сковорода неодноразово підкреслював, – ідеться в одному з посібників, – що людина має бути вільною, а ще освіченою, моральною, фізично загартованою, сильною, сміливою, вольовою. Для такої «вільної», «духовної» людини відкрите, як він зазначав, усе безмежжя світу...» [8, с. 112].

Цілком природно, що педагогічні ідеї Г. Сковороди, базовані на народній педагогіці й такі, що ввібрали в себе немало ідей епохи європейського Просвітництва, що помножені на особистісні мислительні здобутки українського педагога, стали важливим етапом поступу національної педагогічної думки і джерелом ідей для педагогічних вислідів наступників Григорія Савича. Водночас необхідно зазначити, що педагогічні розмисли Г. Сковороди народжувалися й частково реалізувалися на тлі вельми несприятливої для національного розвитку суспільно-історичної ситуації, в т.ч. і в освітньо-педагогічній сфері. Спрямована на денационалізацію українців імперська політика Росії та Австро-Угорщини призводила до відчутного занепаду освітньо-виховної справи на українських теренах. «Всі школи в Україні, від вищих до нижчих, – ідеться в одному з підручників про ситуацію кінця XVIII-го і всього XIX ст., – були русифіковані (а в Галичині й на Буковині, додамо, – полонізовані чи онімечені – Р.П.). Крім того, школа була чужою для нашого народу не тільки мовою, а й самою

методикою викладання... У школі дитина потрапляла в залежну від неї духовну атмосферу, в чужий світ – нічого свого рідного вона не бачила. А звідси – слабкий розвиток дитини, невисокий рівень знань» [9, с.135]. Природно, що їй цілеспрямована увага до фізичного виховання, до оздоровлення шкільної молоді за таких умов не спостерігалася, тим паче, що полкові й січові школи, в яких такий гарт широко практикувався, після ліквідації царатом Запорозької Січі (1775 р.) перестали існувати. За таких суспільних умов, повторимо цю тезу, український педагогічний дискурс майже повністю перемістився в річище народної педагогіки та родинного виховання, а фізично-оздоровча складова в цьому річищі детермінувалася життєвими потребами і прагматизмом.

Висновки. Повторно зауважимо й на тому, що «персоналізована» історія української педагогічної думки після Г. Сковороди реалізувалася по-різному: і переважно базуючись на етнопедагогічних традиціях (у спадщині «нефахових» педагогів-письменників, мислителів), і частково спираючись на такий чи інший досвід наукової педагогіки, найчастіше – західноєвропейської. Аспекту фізичного здоров'я в педагогічних розмислах, як правило, відводилося мало уваги і найчастіше – опосередковано. У деяких джерелах зустрічаються загалом слушні міркування про те, що когорту відомих педагогів ХІХ ст. – поч. ХХ ст., котрі у своїх працях висвітлювали проблеми фізичного виховання і здоров'я, можна умовно поділити на педагогів загальновиховного напрямку і напрямку тіловиховного, які у своїх працях проблеми оздоровлення та фізвиховання розробляли лише частково (О. Духнович, К. Ушинський, А. Волошин, С. Русова, І. Огієнко, І. Стещенко, І. Ставровський та ін.), а також педагогів, які працювали переважно

над створенням належної національної системи тіловиховання (І. Боберський, С. Гайдучок, Т. Франко, О. Тисовський та ін.).

Список бібліографічних посилань

1. Любар О.О. Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української школи і педагогіки. Київ: Знання, 2006. 448 с.
2. Лесгафт П.Ф. Собрание педагогических починений: в 4 т. Москва: Физкультура и спорт, 1951. Т.1. 444 с.
3. Стельмахович М.Г. Григорій Сковорода і народна педагогіка. *Сковорода Григорій. Образ мислителя / Відповід.* ред. В.І. Шинкарук, І.П. Стогній. Київ, 1997. с. 248–254.
4. Зязюн І. Г.С. Сковорода і П.Д. Юркевич про філософію освіти і педагогічної дії. *Сковорода Григорій. Образ мислителя / Відповід.* ред. В.І. Шинкарук, І.П. Стогній. Київ, 1997. с. 240–247.
5. Сковорода Г. Твори: у 2 т. Київ: Обереги, 1994. Т.1. 528 с.
6. Сковорода Г.С. Розмова про істинне щастя. Харків: Прапор, 2002. 280 с.
7. Сковорода Г. Твори: у 2 т. Київ: Обереги, 1994. Т.2. 480 с.
8. Сисоєва С., Соколова І. Нариси з історії розвитку педагогічної думки. Київ: ЦУЛ, 2003. 308 с.
9. Левківський М.В., Микитюк О.М. Історія педагогіки. Харків: ОВС, 2002. 240 с.

References

11. Liubar, O.O. (2006). The history of the Ukrainian school and pedagogy. Kyiv: Knowledge. 447 p.
12. Lesgaft, P.Ph. (1951). The collection of the pedagogical works in 4 volumes. Moscow: Physical education and sport. Vol. 1. 444 p.
13. Stelmakhovich, M.G. (1997). Grigory Skovoroda and National Pedagogics. *Skovoroda Hryhoriy. Image of a thinker.* In V.I. Shinkaruk, I.P. Stogny (Eds). Kyiv. (PP. 248 – 254).
14. Zyazyun, I. (1997). G.S. Skovoroda and P.D. Yurkevych about the philosophy of education and pedagogical action. *Skovoroda Hryhoriy. Image of a thinker.* In V.I. Shinkaruk, I.P. Stogny (Eds). Kyiv. (PP. 240 – 247).
15. Skovoroda, G. (1994). The literary works in 2 volumes. Kyiv: Oberegy. Vol. 1. 528 p.
16. Skovoroda, G. S. (2002). Conversation about the True Happiness. Kharkiv: Flag (Prapor). 280 p.
17. Skovoroda, G. (1994). The literary works in 2 volumes. Kyiv: Oberegy. Vol. 2. 480 p.
18. Sysoyeva, S., Sokolova, I. (2003). The essays on the history of the development of the pedagogical ideas. Kyiv: The Center of the Ukrainian literature. 308 p.
19. Levkivsky, M.V., Mykytiuk, O.M. (2002). The history of pedagogics. Kharkiv: OVS Press. 240 p.

POLISHCHUK Roman

Senior Teacher of the Department of Theory and Methods of Physical Culture,
Bohdan Khmelnytsky National University at Cherkasy

THE ASPECT OF PHYSICAL HEALTH IN PEDAGOGY HRYHORIY SKOVORODA'S

Summary. The poorly investigated aspect of H.S. Skovoroda's pedagogical positions as his attitude to the health's problem of man, to the health's importance in the human life, to the care's necessity about children's health and during their study too is analysed in the article.

The conclusion is made that the writer-thinker reproduced the pedagogical ideas in the figurative form. H. Skovoroda's pedagogical ideas to the corresponding

ideas by European teachers-thinkers as Y.A. Comensky and J.-J. Russo are accorded.

Keywords: pedagogics, Hryhoriy Skovoroda; physical health; folk wisdom; parables; nature's conformity; work; education.

Одержано редакцією 30.11.2022
Прийнято до публікації 10.12.2022